

Terapia pedagogiczna dzieci ze specjalnymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi. Nowe oblicza terapii w pedagogice specjalnej

Redakcja
Zofia Palak, Magdalena Wójcik

WYDAWNICTWO UNIwersYTETU MARII CURIE-SKŁODOWSKIEJ
LUBLIN 2016

• ANNA PROKOPIAK

- Rozwój emocjonalny osób z zaburzeniami ze spektrum autyzmu w ujęciu
Stanleya Greenspana 99

• ANNA BERNACKA

- Opinie Holendrów wobec terapii seksualnej osób z niepełnosprawnością
intelektualną 111

CZĘŚĆ II

Współczesne tendencje w terapii pedagogicznej
w pracy z dzieckiem ze specjalnymi potrzebami

• MAGDALENA WÓJCIK

- Metody i programy percepcyjno-motoryczne w terapii dziecka
z niepełnosprawnością 125

• PIOTR OZAIST

- 3I – interaktywnie, indywidualnie, intensywnie – w terapii dziecka
z autyzmem 137

• MAŁGORZATA BRODACKA

- Elementy terapii ręki w przedszkolu 149

• DOROTA BŁAŻEJCZYK-GŁOWACKA

- Program percepcyjno-motoryczny „Ruch dla uczenia się” (*Move to Learn*)
w pracy z uczniem z autyzmem 161

• EWA DOMAGAŁA-ZYŚK, TERESA BABIŃ

- Model wsparcia uczniów zagrożonych niepowodzeniem szkolnym w programie
„Od trudności do umiejętności” 175

• GRAŻYNA ZAWIŚLAK

- Hortiterapia w pracy z osobami niepełnosprawnymi 185

CZĘŚĆ III

Nowe oblicza sprawdzonych metod, technik i środków terapeutycznych

• BEATA PAPUDA-DOLIŃSKA, EMILIA POGODA

- Stare zabawki w nowej roli – wykorzystanie gier planszowych
w terapii pedagogicznej 203

• JOLANTA ŁYSAKOWSKA

- Rękodzieło w arteterapii – powrót do korzeni 215

Ewa Domagała-Zyśk*, Teresa Babij**

* Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

** Poradnia Psychologiczno-Pedagogiczna nr 4 im. Jerzego Ciesielskiego

Model wsparcia uczniów zagrożonych niepowodzeniem szkolnym w programie „Od trudności do umiejętności”

Model of support of pupils endangered by educational failures
in the program “From difficulties to skills”

STRESZCZENIE

Niniejszy artykuł prezentuje cele, założenia i możliwości wykorzystania w oddziaływaniach terapeutycznych programu „Od trudności do umiejętności”, opracowanego w Lublinie przez Ewę Domagała-Zyśk z Instytutu Pedagogiki KUL oraz Teresę Babij z Poradni Psychologiczno-Pedagogicznej nr 4 w Lublinie.

Słowa kluczowe: niepowodzenia szkolne, program wsparcia

ABSTRACT

This article presents the objectives, assumptions and possibilities for use in therapeutic interaction of a program “From difficulties to skills” developed in Lublin by Ewa Domagała-Zyśk from the Pedagogical Institute, Catholic University and Teresa Babij from Psychological and Pedagogical Centre No. 4 in Lublin.

Keywords: educational failure, support program

Wstęp

Niepowodzenia szkolne to sytuacja, w której pojawiają się rozbieżności między wymaganiami stawianymi uczniom na danym etapie nauczania a jego wiedzą, umiejętnościami i kompetencjami. Istnieje szeroka literatura pedagogiczna omawiająca przyczyny i uwarunkowania niepowodzeń szkolnych (Kupisiewicz, 1972; Jacewicz, 2009; Łuczak, 2000), w której zazwyczaj wskazuje się uwarunkowania o charakterze biopsychicznym,

społecznym oraz dydaktycznym. Zmieniająca się rzeczywistość społeczna powoduje pojawianie się kolejnych uwarunkowań, takich jak euro-sieroctwo, migracje, przemiany demograficzne czy też te związane z organizacją pracy szkoły, w wyniku których klasę pierwszą rozpoczynają dzieci sześciolatek.

Wydawać mogłoby się, że dobra znajomość uwarunkowań trudności szkolnych wyznacza wyraźnie drogi oddziaływań profilaktycznych i terapeutycznych, w wyniku czego wszystkie dzieci potrzebujące wsparcia są objęte opieką pedagogiczną. Gwarantuje to m.in. Rozporządzenie MEN z dnia 30.04.2013 w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach. Niestety, w rzeczywistości wiele dzieci zdiagnozowanych jako zagrożone takim niepowodzeniem nie otrzymuje fachowego wsparcia lub też otrzymuje go w niewystarczającym wymiarze. Dla uczniów zagrożonych niepowodzeniem szkolnym 60 minut zajęć tygodniowo – przy braku możliwości wsparcia ze strony rodziny – to zbyt mało, aby skutecznie zmniejszyć zakres doświadczanych trudności.

Rozwiązaniem tego stanu rzeczy wydaje się przygotowywanie programów wsparcia dzieci zagrożonych niepowodzeniami szkolnymi, opracowanych z uwzględnieniem indywidualnych potrzeb dzieci oraz realnych zasobów środowiska lokalnego, z wykorzystaniem np. działań o charakterze projektów edukacyjnych, pomocy stowarzyszeń i fundacji działających na rzecz dzieci i młodzieży oraz pomocy wolontariuszy pracujących w świetlicach środowiskowych. Przykładem nowatorskiego działania realizującego powyższy postulat jest program „Od trudności do umiejętności” opracowany w Lublinie przez Ewę Domagała-Zyśk z Instytutu Pedagogiki KUL oraz Teresę Babij z Poradni Psychologiczno-Pedagogicznej nr 4 w Lublinie. Celem artykułu jest zaprezentowanie tego programu w nadziei, że może on być realizowany także w innych środowiskach.

1. Identyfikacja problemu – diagnoza sytuacji

Częstokroć po badaniach diagnostycznych pedagogów nurtuje problem skuteczności pracy postdiagnostycznej. Niejednokrotnie rodzice badanych dzieci nie są w stanie wdrażać proponowanych im działań, udzielać fachowej pomocy z powodu niewydolności wychowawczej, niskiej świadomości pedagogicznej czy też braku czasu. Również formy pomocy zalecane do realizacji w szkołach są niewystarczające. Duże ograniczenia finansowe, jakie od lat dotyczą polskie szkolnictwo, powodują, że szkoły publiczne musiały zrezygnować z dużej części wcześniej stosowanych form pomocy uczniom ze specyficznymi potrzebami edu-

kacyjnymi, między innymi takich, jak zajęcia w zespołach wyrównawczych czy korekcyjno-kompensacyjnych. Funkcjonujące zaś jeszcze zespoły korekcyjno-kompensacyjne oparte są często na pracy grupowej, natomiast w wielu wypadkach najkorzystniejszy dla terapii jest kontakt indywidualny. Te czynniki często oznaczają, że dziecko – pomimo zaleceń sformułowanych w opiniach psychologiczno-pedagogicznych – nie otrzymuje regularnej i kompleksowej pomocy terapeutycznej ani w szkole, ani też w domu rodzinnym. Jest to szczególnie niebezpieczne dla dzieci rozpoczynających edukację, na poziomie nauczania wczesnoszkolnego. Nabyte w tym okresie przekonanie o braku kompetencji, częste doświadczanie porażek dydaktycznych pomimo dużego wkładu pracy własnej, poczucie niższości w porównaniu do lepiej radzących sobie rówieśników – wywołują obniżenie motywacji do uczenia się i niechęć do podejmowania wysiłku intelektualnego. Doświadczanie niepowodzeń szkolnych w tak wczesnym okresie może rzutować na przebieg dalszej edukacji, będąc niejednokrotnie przyczyną niskich ogólnych osiągnięć edukacyjnych i niskich aspiracji.

Wnioskiem z analizy tej sytuacji jest konstatacja, że dzieci w klasach I-III zdiagnozowane jako zagrożone niepowodzeniem szkolnym potrzebują spotkań z dorosłymi osobami, kompetentnymi w zakresie możliwości podjęcia z nimi pracy terapeutycznej pomagającej pokonać im doświadczane trudności w uczeniu się.

2. Cele i założenia programu „Od trudności do umiejętności”

Ze względu na brak możliwości zatrudnienia pedagogów-terapeutów oraz ograniczonymi możliwościami współpracy z rodzicami dzieci w zakresie prowadzenia przez nich zajęć o charakterze terapeutycznym, podjęto decyzję o poszukiwaniu do pracy z dziećmi wolontariuszy. Założono, że najkorzystniejsze dla dzieci byłoby pozyskanie studentek kierunku pedagogika, które przygotowują się do pracy w charakterze nauczyciela-terapeuty. Osoby te, po zaliczeniu podstawowych przedmiotów z zakresu psychologii rozwojowej, terapii pedagogicznej oraz metodyki zajęć korekcyjno-kompensacyjnych, są w dobrym stopniu przygotowane do prowadzenia terapii indywidualnej dzieci. Pierwsze grupy wolontariuszek – studentek pedagogiki KUL rozpoczęły pracę z dziećmi będącymi pod opieką poradni w roku 1998, w kolejnych latach ten program wsparcia był doskonalony i poszerzany. Poniżej omówione zostaną jego cele i formy działania funkcjonujące w roku akademickim 2014/2015.

Celem opisywanego programu było zatem objęcie zajęciami o charakterze terapii pedagogicznej dzieci z klas I–III będących pod opieką Poradni Psychologiczno-Pedagogicznej nr 4 w Lublinie, zagrożonych niepowodzeniem szkolnym. Program zakładał także przygotowanie wolontariuszy – studentek pedagogiki ze specjalności terapia pedagogiczna i psychopedagogika specjalna z logopedią do podjęcia indywidualnej terapii tych dzieci.

3. Etapy wdrażania programu

Pierwszym etapem realizacji programu „Od trudności do umiejętności” jest kwalifikacja dzieci do udziału w programie. Obecnie wśród uczniów badanych w poradni spotyka się dzieci z kilku grup ryzyka. W ostatnich latach należą do nich przede wszystkim dzieci odroczone od realizacji obowiązku szkolnego oraz zagrożone drugorocznością (często wynikającą z rozpoczęcia edukacji bez należytego poziomu dojrzałości szkolnej). Wśród typowych przyczyn trudności znajdują się nadal zaniedbania środowiskowe, globalne opóźnienia w rozwoju, ryzyko dysleksji rozwojowej, zaburzenia sfery emocjonalno-wolitionalnej, zaburzenia lub opóźnienia rozwoju mowy oraz wielodzietność. Wśród rzadziej spotykanych przyczyn trudności wymienić można dołączenie do zespołu klasowego po nauce w innym kraju oraz podjęcie nauki w szkole przez dzieci imigrantów lub uchodźców.

Powyższe czynniki ryzyka stwierdzane są w różnych okolicznościach, zarówno podczas badań profilaktyczno-diagnostycznych w przedszkolach i klasach „O” szkół podstawowych, konsultacji z pedagogami szkolnymi i nauczycielami, konsultacji koleżeńskich w poradni, jak i badań psychologiczno-pedagogicznych w poradni.

Jeśli w wywiadzie dotyczącym funkcjonowania dziecka lub we wnioskach z obserwacji przeprowadzonej przez nauczycieli lub pedagoga pojawiają się powyższe czynniki ryzyka, dziecko wpisywane jest do rejestru dzieci oczekujących pomocy. W rejestrze uwzględnia się następujące dane: nazwisko i imię dziecka, nr karty indywidualnej, adres zamieszkania, telefon do domu i pracy rodziców, nr przedszkola/szkoły, klasa, nazwisko wychowawcy, reedukatora i logopedy, możliwe miejsca świadczenia pomocy z podaniem adresu i telefonu. Miejscem świadczenia pomocy może być szkoła, przedszkole lub poradnia, niezalecane jest przeprowadzanie zajęć w domu ucznia.

Równoległe z tymi działaniami zbierane są informacje na temat studentów pedagogiki (ze specjalności psychopedagogika specjalna z logopedią oraz terapia pedagogiczna), którzy zgłaszają się do udziału w pro-

gramie i chcą zaoferować pomoc. Lista naboru studentów zawiera następujące informacje: nazwisko i imię studenta, nazwę uczelni, kierunek i rok, adres zamieszkania w Lublinie z podaniem nazwy dzielnicy oraz telefonem kontaktowym do studenta. Lista zawiera także nazwisko i imię dziecka objętego pomocą, datę rozpoczęcia i zakończenia pomocy, częstotliwość spotkań, dzień i godziny pomocy.

Jednym z trudniejszych momentów realizacji programu jest dopasowanie możliwego czasu odbywania zajęć zaproponowanego przez studenta z czasem, jaki na terapię może poświęcić dziecko. Po tych ustaleniach przygotowywane są dwie karty informacyjne – dla rodzica i dla studenta. Obydwa te dokumenty zawierają dane osobowe oraz kontaktowe studenta, dziecka oraz placówki, gdzie będzie udzielana pomoc. Lista dzieci objętych pomocą przekazywana jest także do placówek, w których uczą się dzieci.

Zasady udziału studentów w programie przedstawione są im przed rozpoczęciem programu. Każdy z nich zobowiązuje się do regularnych, cotygodniowych spotkań z dzieckiem, w czasie, których realizowane są rozmaite ćwiczenia i zadania dostosowane do indywidualnych potrzeb dziecka. Aby odpowiednio przygotować się do pracy, studenci zapoznawani są z wynikami badań psychologiczno-pedagogicznych – jeśli takimi dysponuje poradnia – po uzyskaniu przez pedagoga pisemnej zgody od rodzica dziecka, wynikami obserwacji dziecka poczynionymi przez nauczycieli i pedagoga oraz informacjami przekazanymi przez rodziców.

Ważne jest, by dane o dziecku zawierały nie tylko informacje o doświadczeniach przez nie trudnościach, ale także o mocnych stronach, zainteresowaniach i sposobach motywowania dziecka do pracy. Wyposażeni w taką wiedzę o dziecku oraz w umiejętności nabyte w czasie realizacji programu studiów na specjalności psychopedagogika specjalna lub terapia pedagogiczna studenci mogą rozpocząć zajęcia. Jednocześnie dokonują własnych obserwacji w czasie spotkań z dziećmi, zachęceni są także do rozmów z rodzicami oraz nauczycielem dziecka tak, aby zdobyć jak najpełniejszą wiedzę o dziecku.

Praca studentów jest monitorowana zarówno przez pracowników danej placówki, którzy regularnie spotykają studentów w czasie odbywania zajęć, oraz przez pracownika poradni psychologiczno-pedagogicznej. Dla każdego ze studentów zakładana jest karta konsultacji, w której zapisywane są omawiane ze studentem zagadnienia oraz czas i miejsce odbytych spotkań. W czasie roku szkolnego studenci mogą poprosić o konsultacje, w czasie których omawiane są wyniki badań pedagogicznych i psychologicznych (jeśli rodzic wyrazi zgodę), zarys indywidualnego planu pra-

cy z dzieckiem oraz bieżące postępy uczniów. W razie potrzeby studenci mają także możliwość konsultacji z innymi specjalistami, np. logopedą pracującym z dzieckiem.

Doświadczenia zebrane przez studentów w czasie pracy z dziećmi są także analizowane w ramach zajęć na uczelni. Studenci kontynuują zatem nabywanie kompetencji w zakresie terapii pedagogicznej i na bieżąco wykorzystują swoje umiejętności w czasie zajęć z dziećmi. Pozwala to na większy realizm oczekiwań wobec dzieci, a także gromadzenie skutecznych technik pracy z dziećmi w danym wieku, doświadczających określonych trudności.

Na zakończenie semestru studenci przygotowują sprawozdanie dotyczące przebiegu pracy z dzieckiem, które może być wykorzystane jako źródło dodatkowych informacji o dziecku, dokumentuje także jego pracę w opinii wolontariuszy.

4. Efekty realizacji programu

Dotychczasowe doświadczenia z realizacji programu „Od trudności do umiejętności” pokazują, że jest to program, w którym wszyscy wygrywają. Dzieci otrzymują fachową pomoc, której nie mogłyby otrzymać w żaden inny sposób, studenci zaś mają szansę podjęcia odpowiedzialności za przebieg indywidualnej terapii dziecka w okresie co najmniej kilku miesięcy. Program oznacza także wsparcie dla rodziców oraz nauczycieli i pedagogów, pod których pieczęą znajduje się dane dziecko. Poniżej przedstawiono szczegółowe efekty realizacji programu.

4.1. Efekty programu dla dzieci

W czasie realizacji każdej edycji programu (w tym roku przygotowujemy się już do 18 edycji) zakwalifikowane do programu dzieci mają szansę odbycia regularnych spotkań o charakterze terapeutycznym z lubianymi i akceptującymi je wolontariuszami. Doświadczają prawdziwego zainteresowania, bycia w centrum uwagi, bycia ważnym dla innej osoby, opieki od innych. Między studentkami a dziećmi tworzy się specyficzny rodzaj więzi – nie jest to relacja zawodowa, ale raczej relacja „siostrzana”, studentki czują się odpowiedzialne za dzieci, ale jednocześnie związane są z nimi silnie emocjonalnie. Opisując postępy dzieci na zajęciach na uczelni, często używają określenia „moje dziecko”, „mój chłopiec”, „moja Kasia”, co świadczy o bliskim związku emocjonalnym. Dzieci mają także poczucie, że w razie trudności mogą liczyć na pomoc osób dorosłych. Pomoc ta dotyczy głównie wyjaśnienia zadań domowych, ale często przy-

muje też formę porad odnośnie do relacji rówieśniczych czy też trudnej sytuacji rodzinnej. Dzieci zyskują wiedzę na swój temat, przeświadczenie, że mogą zmieniać się na lepsze, skutecznie rozwiązywać swoje problemy, radzić sobie z trudnościami, zyskują także głębszy wgląd w siebie, w swoje dobre strony, kształtują poczucie własnej wartości i nabierają większej pewności siebie.

W wyniku tego życzliwego zainteresowania, ale też regularnej profesjonalnej pomocy, dzieci nabywają nowe kompetencje potrzebne do efektywnego uczenia się, wielokrotnie podwyższają także swoje wyniki w nauce. Jednocześnie doświadczają uczucia radości z sukcesu, lepszego funkcjonowania w roli ucznia i członka grupy rówieśniczej. Uświadamiają sobie, że efekty w nauce zależą od czasu, pracy i wysiłku, uczą się planowania swojej pracy i respektowania umów. Postrzegają też szkołę i poradnię jako instytucje troszczące się o ich rozwój. Mają możliwość uczenia się elementarnych umiejętności czytania, pisania i liczenia w ciekawy i niestandardowy sposób, ponieważ studenci przygotowują wiele własnoręcznie wykonanych pomocy dydaktycznych, wykorzystują także zasady uczenia się wielozmysłowego i opartego na osobie wykonywanych przez dzieci doświadczeniach.

4.2. Efekty programu dla studentów

Studenci w roli wolontariusza zdobywają doświadczenie praktyczne, które będzie z pewnością owocować w ich przyszłej pracy pedagogicznej i podnosić jakość pracy szkół i innych placówek, do których w przyszłości trafią. W procesie stawania się nauczycielem-terapeutą rozszerzają swoją wiedzę na temat rozwoju, nauczania i wychowania dziecka. Wzbogacają swój warsztat pracy i uczą się ciągle go ulepszać, planować działania i ustalać możliwe do realizacji cele.

Uczestnicy programu mają możliwość zdobycia pogłębionej wiedzy o specyfice funkcjonowania ucznia z trudnościami w nauce. Uczą się zbierać informację o dziecku służące poznaniu go, nawiązywaniu z nim kontaktów i pomaganiu mu. Rozwijają swoje zdolności spostrzegania potrzeb i emocji dziecka, jego zasobów osobistych w kontekście konkretnej sytuacji rodzinnej i szkolnej. Pogłębiają rozumienie znaczenia dobrego kontaktu emocjonalnego z dzieckiem w procesie nauczania. Mają także okazję przekonać się, że przyrost wiedzy i umiejętności jest procesem ciągłym i podlegającym żmudnym, często powtarzanym ćwiczeniom. Studenci pogłębiają także rozumienie wpływu akceptacji, otwartości, dawania uwagi, nagradzania dziecka i jego motywację do zmieniania się.

Studenci w znaczący sposób poszerzają swoje kompetencje związane z pomocą dziecku przez dłuższy czas. Tym właśnie udział w programie

„Od trudności do umiejętności” różni się od praktyki w ramach studiów, która trwa krótko (zazwyczaj 2–4 tygodnie) i nie daje studentom możliwości obserwowania postępów dziecka i zmian w jego zachowaniu w dłuższym okresie.

Uczestnicy programu poznają również swoje ograniczenia i przestrzenie do rozwoju – np. w zakresie ćwiczenia takich cech charakteru potrzebnych w pracy zawodowej, jak: cierpliwość, odpowiedzialność, konsekwencja w przestrzeganiu zasad, życzliwość względem dziecka i jego rodziców, nieuleganie zniechęceniu. W zdecydowanej większości studenci przekonują się o słuszności podjętych wyborów zawodowych, odkrywają, że wspomaganie rozwoju dziecka zagrożonego trudnościami przynosi radość i satysfakcję. Co roku kilkoro studentów decyduje się na kontynuację udziału w programie w kolejnym roku lub też podejmuje pracę wolontariusza w różnych instytucjach wspierających rozwój dzieci, takich jak świetlice środowiskowe czy kluby parafialne. Kilkoro z nich zostało także po zakończeniu programu poproszonych o udzielanie dziecku pomocy w formie zajęć odpłatnych, finansowanych przez rodziców.

3.4. Efekty programu dla rodziców

Rodzice, których dzieci biorą udział w programie „Od trudności do umiejętności”, zyskują przede wszystkim doświadczenie przyjaznego traktowania własnych dzieci i aktywizowania ich do pozytywnych działań. Poprzez obecność studentów mają także możliwość korzystania z fachowego wsparcia w działaniach, w których nie zawsze czują się kompetentni. Czas spędzony przez dziecko ze studentami daje im także poczucie częściowego odciążenia od obowiązków związanych z pomaganiem dziecku. Jeśli rodzice wyrażają taką potrzebę, mają możliwość wymiany doświadczeń z kształconymi pedagogicznie osobami, przez co często zmieniają własne sposoby działania wobec dzieci, np. częściej spędzają z dzieckiem czas na wspólnym czytaniu lub też grach matematycznych, tworzonych razem z dziećmi. Dzieci objęte programem w większości były najstarszymi lub też jedynymi dziećmi, stąd rodzice odczuwali potrzebę wsparcia w radzeniu sobie z nieznaną im wcześniej współczesną rzeczywistością edukacji wczesnoszkolnej, zakresem wymagań, jakie powinni stawiać dziecku czy też ze sposobami motywowania dziecka do ćwiczeń i systematycznej pracy.

Dzięki wsparciu otrzymywanemu przez dziecko rodzice często doświadczali satysfakcji z sukcesów dziecka w zakresie nabywania umiejętności czytania, pisania i liczenia. Pogłębiali wiarę w możliwości intelektualne dziecka i jego zdolności do radzenia sobie z trudnościami. Rodzice

o niskich dochodach, których nie stać na finansowe zabezpieczenie swoim dzieciom fachowej pomocy, mieli możliwość uzyskania takiego wsparcia bez konieczności ponoszenia kosztów finansowych.

3.5. Efekty dla szkół i poradni

Program „Od trudności do umiejętności” przynosi także pozytywne efekty dla szkół, w których uczą się dzieci objęte programem oraz dla poradni, która opiekuje się tymi uczniami. Nauczyciele uzyskali wsparcie w realizacji zadań programowych oraz doświadczenie długofalowej konkretnej pomocy ze strony poradni. Poradnia z kolei zyskała wdrażane i weryfikowane w ciągu kilku lat przedsięwzięcie, które było pozytywnie spostrzegane przez rodziców i szkoły, a którego następne edycje zależne są jedynie od ludzi dobrej woli. W wyniku realizacji programu wzrosła pozytywna opinia o poradni, jako o miejscu, w którym doświadcza się realnej i skutecznej pomocy, a przede wszystkim – zostały zaspokojone potrzeby edukacyjne konkretnych dzieci, które wymagały fachowej pomocy.

Zakończenie

Program „Od trudności do umiejętności” narodził się z potrzeby podjęcia skutecznych działań wspierających funkcjonowanie dzieci zagrożonych niepowodzeniem szkolnym. W latach 1998–2015 każdego roku bierze w nim udział co najmniej 20 uczniów, w sumie pomoc tego rodzaju otrzymało zatem około 400 dzieci, tyleż samo zaś studentów pedagogiki KUL miało szansę wykorzystać nabyte przez siebie umiejętności w zakresie terapii pedagogicznej w pracy z dzieckiem, doskonaląc jednocześnie swój warsztat pracy terapeutycznej. Efekty tego programu są zdecydowanie pozytywne i świadczą o potrzebie kontynuacji programu oraz jego rozszerzania na inne instytucje i środowiska.

BIBLIOGRAFIA

1. Domagała-Zyśk E. (2004), *Autonomia czy odłączenie? O roli osób znaczących w życiu młodzieży z trudnościami w nauce*, Lublin: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL.
2. Domagała-Zyśk E. (2009), *Praca socjalna z rodziną ucznia z niepowodzeniem szkolnym*, [w:] H. Marzec, Cz. Wiśniewski (red.), *Rodzina na początku III tysiąclecia – obraz przeszłości i teraźniejszości*, Piotrków Trybunalski: Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie.
3. Domagała-Zyśk E. (2012), *Relacje rówieśnicze uczniów z niespecyficznymi trudnościami w nauce*, [w:] E. Domagała-Zyśk (red.), *Uczeń ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w środowisku rówieśniczym*, Lublin: Wydawnictwo KUL.

4. Domagała-Zyśk E. (2012), *Wspieranie ucznia z chorobą przewlekłą w środowisku szkolnym*, [w:] E. Domagała-Zyśk (red.), *Uczeń ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w środowisku rówieśniczym*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
5. Domagała-Zyśk E. (2015), *Wczesne wspomaganie rozwoju dzieci ryzyka dysleksji*, [w:] A. Bujnowska, B. Sidor-Piekarska, *Wczesne wspomaganie rozwoju dziecka w teorii i w praktyce*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
6. Domagała-Zyśk E. (2015), *Gry dydaktyczne w kształtowaniu kompetencji matematycznych dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym*, [w:] A. Bujnowska, B. Sidor-Piekarska, *Wczesne wspomaganie rozwoju dziecka w teorii i w praktyce*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
7. Grądzki W. (2000), *Sukcesy i niepowodzenia jako problem pedagogiczny*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 7.
8. Jacewicz A., (red.) (2009), *Powodzenia i niepowodzenia szkolne. Źródła, profilaktyka, terapia*, Białystok: Prymat.
9. Jastrząb J. (1995), *Niepowodzenia szkolne-problem szkoły czy ucznia*, „Wychowanie na co dzień” 7–9, wkładka metodyczna I–IV.
10. Karpińska A. (2002), *Niepowodzenia szkolne jako kategoria edukacyjnego dialogu*, [w:] *Edukacja w dialogu i reformie*, Białystok: Prymat.
11. Kupisiewicz Cz. (1972), *Niepowodzenia dydaktyczne. Przyczyny oraz niektóre środki zaradcze*, Warszawa: PWN.
12. Łuczak B. (1998), *Niepowodzenia w nauce. Przyczyny, skutki, zapobieganie*, Warszawa: G&P.
13. Łyska J. (red.) (2000), *Niepowodzenia szkolne. Praca zespołowa*, Kraków: Wydawnictwo Impuls.